

Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid juni 1996, s. 129-149

Forfatteren lancerer her »husmandslinjen« som en ny og mere dækkende overskrift for landbrugs- og landbohistorien i den nye danske historieskrivning. Med dette udgangspunkt gennemgår forfatteren landbrugs- og landbohistorien fra 1880'erne frem til 1970 og demonstrerer i hvilket omfang husmanden og landarbejderen har stået i centrum i den radikale historikertradition.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932. lektor, dr.phil., Institut for Historie, Københavns Universitet.

Gårdmænd, husmænd og Thorkild Kjærsgaard

I et tidligere nummer af *Fortid og Nutid* indtog jeg som almindelig, arbejdende historiker en vis reservation over for den praktiske nytteværdi af Thorkild Kjærsgaards sammenfattende overskrift til nyere dansk landbohistorie.¹ I stedet skitserede jeg et indrømmet ironisk distancerende modbegreb 'husmandslinjen' som forslag til en bedre dækkende forklaringsform for beretningen om det danske landbrugs og landbosamfunds historiografiske placering i nyere dansk historieskrivning. Her gjorde jeg kort gældende, at skildringen af husmændenes moderne historie fylder uforholdsmæssigt mere i Danmarkshistorien end de øvrige grupper af landmænd: godsejerne og især gårdmændene.

På opfordring vil jeg i det følgende søge at uddybe denne påstand. Jeg er ret overbevist om, at Thorkild Kjærsgaards i øvrigt så prisværdige forsøg på at karakterisere et længere træk inden for dansk landbo- og landbrugs-historie vender perspektivet den gale vej gennem brugen af udtrykket 'gårdmandslinjen'. Som jeg vil søge at vise, er det tværtom husmændenes og land-

arbejdernes forhold, man i særlig grad har interesseret sig for. Når Thorkild Kjærsgaard og ligesindede derefter mønstrer en hel skare kolleger i række og geled og summarisk udnævner dem til gårdmandshistorikere, begår man efter mit skøn uret mod disse forskere og deres indsats.

Men måske er gårdmandslinjen at ligne med en laserstråle over det historiske bondeland, som ingen dødelig endnu har set. I stedet kunne det efter min opfattelse være nyttigt at klarlægge, hvorledes en nyere tids historikere i praksis har grebet den opgave an at skildre landbrugets og landbosamfundets forvandling fra en lerklinet tilværelsesform til et motoriseret, kemikaliseret producentliv. Hvor ligger tyngdepunktet i deres skildring, og hvor har de parkeret deres sociale og politiske engagement?

På den anden side er det ikke min agt at åbne en historikerpolemik af den gængse, vrísne slags med Thorkild Kjærsgaard. Hans opsats fra 1979 indeholder mange gode iagttagelser og bærer vidnesbyrd om hans store belæsthed. Desuden er det forfriskende, når han med ikke alt for store mellemrum kaster en brand ind i den måske noget træge danske (landbo)historikerver-

den og derved prøver på at få problemerne stillet op på en ny og ofte ret provokerende måde.

I øvrigt gør Thorkild Kjærgaard mest ud af historieskrivningen om det 18. århundredes landbo- og landbrugs-historie og oven i købet på selektiv basis. Desuden forenkler han efter mit skøn billedet af den faktiske forsknings- og skriveindsats alt for meget. Nok ydes der forskerskikkelsen Fridlev Skrubbeltrang skyldig honnør, men til syvende og sidst indrulleres han uden videre pardon i den store gruppe af meget lidt bevidstgjorte landbohistorikere, som efter Kjærgaards opfattelse har stillet søgelinsen alt for skarpt ind på bondens brede bringe og derved skyder forbi såvel godsejer M. von Dazumal som husmand Jørgen Nielsen Ankerstræde, eller hvad nu de rigtige (?) hovedpersoner hedder.

Naturligvis må en god landbohistorie begynde og slutte med fortællingen om bonden eller gårdmanden, han være sig fæstebonde, andelsbonde eller industribonde, og hvad enten han ses som styret af sin godsejer, sin mejeriformand eller sin bankrådgiver. Men selv om det officielle Danmark indtil for ganske nylig har spejlet sig i korn-glansen fra de danske agre, er landbo- og landbrugshistorien beklageligvis ikke indskrevet med samme lysende nimbus i vor Danmarkshistorie.

Og når det endelig sker, er det enten i en forenklet udgave, der ikke giver læseren nogen klar opfattelse af drivkræfterne bag denne udvikling, eller også tyr man til en beskrivelse af de formelle strukturer, ikke mindst husmandslovgivningen 1899ff. Derved får husmændene en god presse eller i hvert fald en fyldig omtale – på andre grupperes bekostning.

Gårdmændene ses enten lænket til stavnsbåndet eller lykkelig befriet fra samme, og de kaldes først ind på scenen, når man skal fremstille andels-samvirkets nære samvær med vort po-

litiske demokratis historie. Ellers behandles de noget summarisk, specielt hvad angår dette århundredes historie. Man får derfor mistanke om, at de ikke rent politisk har forekommet de samme historikere nær så sympati-vækkende som f. eks. husmændene og landarbejderne.

Ej heller undervurderes statsmagtens og dermed det politiske systems rolle i historien om landbrugets udvikling. Konjunkturerne eller den økonomiske forklaringsmodel spiller nok med, men det er den politisk-sociale historie om de store landboreformer, der skrives om og om igen, blot passende aktualiseret i forhold til den periode, der behandles. Vekselvirkningen konjunkturer-reformer er typisk nok den gængse forklaringsmodel i Grundtvigs fædreland.

En alternativ forklaringsform

I det følgende vil jeg da forsøge at tegne omridset af en alternativ forklaringsform for den moderne landbohistorie i Danmark, sådan som den efter mit skøn har været dyrket siden 100-års jubilæet for stavnsbåndsløsningen. Problemstillingen vil være den, i hvilket omfang de store landboreformer har fungeret som en permanent dagsorden for såvel de politiske magthavere som de historikere og samfundsforskere, som har beskæftiget sig med de danske landboforhold. Disse reformer indeholder ifølge sagens natur økonomiske, sociale og politiske elementer. Økonomien opfattes af forskerne som den grundlæggende drivkraft, politikken som det instrument, der af magthaverne bruges til at fremkalde de nødvendige ændringer af landbrugets grundlæggende strukturer, og det sociale element er de livsvilkår, der opstår i landdistrikterne i konsekvens af interaktionen mellem økonomi og politik.

Denne dagsorden forudsætter som

forklaringsform en arbejdsdeling mellem økonomer og historikere. Økonomerne drøfter emner som produktions- og afsætningsforhold, mens historikerne analyserer de politiske og sociale processer i økonomiens kølvand. Da ingen af disse forklaringer synes at rumme den endegyldige sandhed om udviklingen, kan historikerne med god samvittighed enten nøjes med at beskrive den økonomiske udvikling eller blot tage den for givet med en passende reference til de foreliggende værker herom. Økonomerne kan på samme måde standse deres analyse af de grundlæggende strukturer ved at henvise til de politiske magtforhold, som historikerne forudsættes at behandle i deres værker.

Denne forklaringsform, som jeg, som allerede antydet, lidt udfordrende vil benævne som 'husmandslinjen', bygger på den forudsætning, at husmændene såvel som landarbejderne gennem det meste af det 19. århundrede led under et socialpolitisk efterslæb i forhold til de store landboreformer. Når landboreformerne opfattes som den permanente dagsorden for såvel reformpolitikere som historikere, bliver det en vigtig opgave for sidstnævnte at drøfte det reformpolitiske arbejde, som husmandssagens venner på Rigsdagen rent faktiske gjorde for at rette op på denne skævhed. Som det vil blive vist, forpligter denne opgave de fleste af de historikere, som beken- der sig til den radikale historikertradition, måske den mest markante af de forskellige former for historieopfattelse, som moderne danske historikere har bekendt sig til.

Der forekommer såvel afvigelser fra denne grundopfattelse som forsøg på at forene de forskellige forklaringselementer i en integreret udviklingsmodel for 'landbruget' som helhed. Da disse forsøg ikke synes at være blevet opfattet som helt 'korrekte', hverken almenpolitisk eller fagpolitisk vurderet,

har de ikke fremstået som gyldige alternativer til den radikale historikeropfattelse.

Dansk landbrugs økonomisk-teknologiske udvikling har imidlertid enten bortrationaliseret husmændene eller forvandlet dem til almindelige producerer uden anden binding til det traditionelle husmandsbegreb end et opretholdt medlemsskab af husmandsforeningerne, nu med navneforandring til Dansk Familiebrug. Dermed opfattes i vor tid begrebet 'husmandspolitik' af husmandssagens traditionelle venner inden for såvel politik som historikerfaget snarere som 'miljøpolitik'. I dette arbejde sættes derfor en tidsgrænse ved udviklingen før 1970, idet det er min agt senere at skildre 'husmandslinjen's forvandling til en samfundskritisk 'miljølinje'.

Falbe-Hansen-syndromet

Efter min opfattelse kan husmandslinjens forankring i den danske muld føres tilbage til den historieskrivning, som blev indledt ved 100-års jubilæet for stavnsbåndets løsning. Med al respekt for bondefrihedens historikere som Edvard Holm og Johannes Steenstrup forekommer det mig, at det er økonomen V. Falbe-Hansen, der har givet den mest prægnante og slidstærke tolkning af de drivende kræfter bag bondestandens forvandling fra en underkuet trældomsskare til frie højskolebønder. Mest prominent er det kommet til udtryk i det banebrydende arbejde over vor nationale statistik² og i det store værk om selve stavnsbåndsløsningen.³

Alle har kunnet bruge deres Falbe-Hansen. Historikerne har ment, at de med god samvittighed kunne overlade det økonomiske aspekt til fagøkonomerne, fordi de havde Falbe-Hansens ord for, at landbolovgivning eller den strukturelle udvikling betød

mindst lige så meget som den økonomiske. På deres side kunne økonomerne trøstigt fortsætte med at bearbejde de statistiske data, fordi den økonomiske frihed ifølge Falbe-Hansen var den helt afgørende drivkraft bag bondefrigørelsen. Endelig kunne landbrugserhvervets egne historieskrivere bruge hans resultater som baggrund for at skildre forudsætningerne for det danske husdyrlandbrugs helt unikke udvikling i det 19.-20. århundrede.

Fælles for Falbe-Hansens to store værker er hans betoning af, at landbruget før 1750 stod *paa et yderligere lavt Standpunkt, og syntes at være i fuldstændig, næsten haabløs Stagnation...*⁴ Scenen er sat; det kunne næsten ikke blive værre. Foldudbyttet på bondejord nåede sjældent ud over 4 fold. Kvægpesten og det hollandske kødmarkeds svigten bevirkede i forening, at studeproduktionen gik stærkt tilbage i løbet af det 18. århundrede, men at mejeribrug efter slesvig-holstensk mønster var ved at trænge ind på ikke så få hovedgårde. Alt i alt var tilstanden med Falbe-Hansens foretrukne ordvalg såre slet og ussel: Husdyrenes røgt og pleje, bygningernes indretning og de opnåede priser, og landboforfatningen var *saavel i retlig som i social Henseende... skadelig og uretfærdig...*⁵

Men så begyndte med ét slag de frigørende kræfter at gøre sig gældende. Først kom den åndelige frigørelse, der på det økonomisk-teoretiske område betød, at merkantilismen eller kommandoøkonomien måtte give plads for en virksom sammenfletning af fysiokratismens og liberalismens læresætninger om frihedens og selvverkets undergørende kræfter. Da det heldigvis var synkroniseret med en stærk og vedholdende konjunkturoppgang, kunne regeringens reformprogram over 3-4 runder løsgøre bønderne og dermed den centrale del af landbrugserhvervet fra en lammende spændetroje.

Resultatet blev en opgangstid som aldrig før set i Danmarks historie. Og reformværkets selvstændige kræfter viste sig med fuld styrke, da konjunkturerne efter 1807 begyndte at vige, en tilstand som varede i næsten 25 år. 1820'ernes landbrugskrise var nok alvorlig i sine virkninger, men den kunne ikke ødelægge selve produktionsstrukturen, formet som den var efter liberale principper, betoner Falbe-Hansen.

Statsmagten kom ganske vist hvervet til undsætning med forskellige former for støttelovgivning, men ellers var statslige indgreb på det økonomiske område efter Falbe-Hansens opfattelse mere til skade end til gavn. Og da konjunkturerne omkring 1830 atter begyndte at bedres, kunne fremgangen og på lidt længere sigt det uafsluttede reformarbejde fortsætte.

I sine afsluttende kommentarer til værket om stavnsbåndsløsningen karakteriserer Falbe-Hansen tiden 1788-1888 som *Frihedens Aarhundrede...*⁶ Resultatet blev et stærkt stigende høstudbytte og en tilsvarende udvidelse af landbrugseksporten, oven i købet til opadgående priser. Konjunkturoppgangen tegnede sig for en stor del af den rent nominelle formuetylvækst, hvorimod den reelle især skyldtes frigørelsen af produktivkræfterne eller med andre ord landboreformerne.⁷ Siden 1788 var tilkommet 80.000 nye familiebrug eller 3-400.000 personer, som herigennem fik et tåleligt udkomme. *Der er herved sket en Tilnærmelse til det, som en stor Social-Demokrat opstiller som Maalet, mere Velvære til flere Mennesker....*, konstaterer Falbe-Hansen med tydelig, ja man fristes til at sige socialdemokratisk tilfredshed.⁸

Men midt i glæden over den eksempellose fremgang toner der et mørkere farvet billede frem hos Falbe-Hansen. Mændene bag de store landboreformer nærmest glemte småbrugerne og land-

arbejderne. I løbet af århundredet blev småbrugerstanden imidlertid hanket op af lige dele konjunkturer og fortsatte reformer, så der ikke var nogen synlig forskel på parcellister og mindre gårdbrugere. Men landarbejderne blev delvis ladt i stikken, selv om de også fik del i konjunkturopgangen. Her måtte statsmagten komme en nød-stedt gruppe samfundsborgere til und-sætning, om end man ifølge Falbe-Hansen ikke måtte erstatte 100 års frihedsgrundlag med en ny tvang, der læst i sammenhængen ikke kan være andet end den fremvoksende socialisme.⁹

I Nationaløkonomisk Tidsskrift¹⁰ fik bogen om stavnsbåndsløsningen en absolut velvillig modtagelse, om end man for første dels vedkommende fandt det let stødende at se stavnsbåndets indførelse accepteret som en økonomisk-politisk nødvendighed i en krisituation som den i 1730'erne. Hvad angik anden del, mente Emil Meyer, at Falbe-Hansen nok havde overbetonet den økonomiske fremgang på bekostning af en tættere analyse af de sociale kalamiteter, den økonomiske frihed skabte i sit kølvand. Det holdes dog forfatteren til gode, at han har anbefalet 'Statsforanstaltninger' til fordel for de nødstedte landarbejdere.

Med disse værker havde Falbe-Hansen skabt den læst, med et finere ord det paradigme, de fleste landbo- og landbrugshistoriske forfattere siden har brugt, når de skulle skildre landbosamfundets vækst siden de store landboreformer, men notabene ud fra den allerede antydede arbejdsdeling, at historikerne især samlede sig om den politiske og sociale historie og økonomerne om den økonomiske udvikling. Landbrugsvidenskabens udøvere så det på deres side som en naturlig opgave for dem at skildre landbruge- tets erhvervsmæssige udvikling med betoning af landbrugsteknologien

og -økonomien. Desuden kunne de bruge Falbe-Hansen, når det drejede sig om at skildre den berømte omlægning i dansk landbrug fra korndyrkning med salg for øje til animalsk produktion.

I det allerede nævnte værk om Danmarks statistik, Falbe-Hansen og kollegaen Will. Scharling udgav i løbet af 1880'erne, pointeres det kraftigt, at reformarbejdet blev genoptaget efter 1838 i form af flere forordninger om en bedre betryggelse af især fæstebondens rettigheder.¹¹ Desuden søgte man ved love af 1861 og 1872 at sætte fornyet liv i overgangen til selveje, ligesom man bestræbte sig på at få naturraltienden afløst de steder, hvor det endnu ikke var sket. Desuden blev den indre handel liberaliseret. Alt dette var af stor betydning for landbruget, mener Falbe-Hansen.

'Bonden' blev nu forvandlet til 'landmand', og *Landbruget omdannedes fra en traditionel Bedrift til en rationel Industri...*¹² med skoleloven af 1814 og den forudgående landbrugsudvikling i hertugdømmerne og Nordtyskland som nødvendige forudsætninger. Derefter følger en detaljeret gennemgang af de bedre produktionsforhold, landbrugs- og handelsstatistikken synes at afbilde. Beklageligvis gav dette anledning til rovdrift på jordens iboende gødningskraft, men lidt efter lidt lærte man at anvende erstatningsdriftens grundsætninger, først og fremmest i form af flere husdyr og dermed større gødningsproduktion.¹³

En stærkt forøget interesse fra engelsk side for dansk smør gjorde imidlertid i løbet af 1870'erne mejeribrug til et alternativ til kornsælget. *Vort Mejerivæsens Udvikling i de følgende 10 Aar er et af de smukkeste Punkter i vort Landbrugs Historie...*, hedder det helt poetisk i den ellers så nøgterne Falbe-Hansens sprogbrug.

Landbrugsstatistikken giver stof til eftertanke

Falbe-Hansens økonomisk-historiske fremstilling på statistisk grundlag satte sig blivende spor hos såvel økonomer som historikere. På økonomisiden udformedes i de kommende årtier et skema for en økonomisk samfundsbeskrivelse, der med Falbe-Hansens arbejder som det historiske grundlag søgte at ajourføre den strukturelle og den produktionsskabende udvikling inden for landbruget og de øvrige erhvervsgrupper.

De første Falbe-Hansen-epigoner var de to økonomer og statistikere Michael Koefoed og Harald Westergaard.¹⁴ Rent indholdsmæssigt lænedes de sig kraftigt opad Falbe-Hansens arbejder, men selve fremstillingsformen havde i sin korte og koncise form som forbillede en statistiker af et noget ældre slægtled, Marius Gad.¹⁵ I de to forfatteres historiske afsnit følger de nøje i Falbe-Hansens fodspor, medens de i deres aktuelle skildring gengiver de hovedtal og vurderinger, som er meddelt i den løbende landbrugsstatistik.

I forbindelse med skildringen af husdyrholdets udvikling, fordelt på de enkelte bedriftsstørrelser, noteres det, at de 66.000 husmandsbrug på mere end 2 skp. hartkorn mindst har 2-3 køer, og de små brug i størrelsesordenen 1 fjerdingkar til 2 skp. hartkorn har et par stykker hornkvæg. I det hele taget har husmændene forholdsvis en langt større besætning end andre typer ejendomme, *hvad der yder Husmandsstanden en økonomisk Støtte af vidtrækkende Betydning...*, konstateres det.¹⁶ Underklassen på landet har i det hele taget stået sig godt under den stedfindende omlægning, mener de to forfattere, eftersom manglen på arbejdskraft har fået reallønnen til at stige kraftigt.¹⁷

En samtidig statistiker (og senere politiker), N. P. Jensen, havde på dette

tidspunkt fremlagt en nok så vidtgående vurdering af husmandsbrugets fremtidsmuligheder i form af et større indsamlingsarbejde til Landbokommissionen af 1894, hvis betænkning forelå to år senere. Hans vigtigste opgave var da at klarlægge, hvorfor antallet af huslodder i de nærmest forudgående tiår gik stærkt frem, mens tallet for små kvægbesætninger nærmest gik den modsatte vej.

I et selvstændigt arbejde af senere dato forsøgte N.P. Jensen at få skabt klarhed over det lille brugs seneste udvikling, sammenlignet med bondebruget og det store brug. Hertil benyttede han det originale tællingsmateriale fra landbrugstællingerne i ikke færre end 190 sogne, spredt over hele landet, med hen ved 10% af det samlede landbrugsareal 1881, 1888 og 1893.¹⁸ Inden for såvel markbrug som husdyrbrug mente han da at kunne konstatere, at husmandsbruget uden sammenligning var den mest intensive driftsform, i hvert fald set fra samfundets synspunkt. Til gengæld måtte husmanden ofte nøjes med en nettofortjeneste, der på de dårligere jorder havde svært ved at stå mål med landarbejderens.

Inden for det danske landbrug var der ifølge N.P. Jensen tale om en art arbejdsdeling mellem de forskellige brugsstørrelser. Husmændene overlod som regel opdræt af husdyr til de større bedrifter, men var gennem intensiv fodring og personlig røgt af de indkøbte dyr i stand til at aflukke dem et større udbytte, end tilfældet var på den større bedrift.

I N.P. Jensens konklusion hedder det bl.a., at omlægningen til husdyrproduktion krævede en fleksibilitet og en tilpasningsevne, som det lille brug mestrede bedre end det større. Derfor havde det lille brug et stort forspring, om end storbruget havde en chance for at indhente noget af dette, når først udviklingen var kommet ind i et roligere leje. Men godsejeren kunne godt

opgive enhver tanke om at nå op på siden af husmanden og den arbejdende bonde, som oven i købet havde den lokale landbrugsindustri som en helt uundværlig forbundsfælle.¹⁹

N.P. Jensens sympati lå som vist helt entydigt hos det lille brug. Det samme kan ikke siges om et officielt værk fra omtrent samme tid, den af Rudolf Schou redigerede landbrugsbeskrivelse, som blev udformet med henblik på Danmarks deltagelse i verdensudstillingen i Paris 1900.²⁰ På dansk og fransk blev det danske landbrug her præsenteret som en samlet organisme, ét erhverv, om end man fandt det nødvendigt at tildele husmændenes moderne historie en særlig skildring. Denne opgave blev overladt formanden for Foreningen af jydsk Landboforeninger, godsejer Carl Bech. Småbruget skulle nu sættes på plads.²¹

Som det var at vente, tog kammerherre Bech sit egentlige udgangspunkt i loven af 1899 om fremskaffelse af jordlodder til landarbejdere. Han definerede med andre ord husmandens rolle nærmest som værende den at fungere som en sæsonarbejder, som med støtte i sin lille jordlod kunne hjælpe det større brug i perioder med spidsbelastning. Modsat N.P. Jensen fandt Bech, at storbruget gav det største udbytte af den investerede kapital. Omvendt kunne husmanden investere så meget arbejde i sin lille bedrift, at det kunne retfærdiggøre den relativt store investering, som nødvendigvis skulle foretages på de mange små bedrifter. Uden at polemisere åbent med tilhængerne af en husmandsvenlig jordlovgivning udtrykte han som sin tro, at man i den kommende tid ville lægge mere vægt på *at højne Kulturen i de smaa Brug end paa at forøge deres Antal...* Klart nok så han som godsejer en fare for, at man fra politisk hold kunne tænkes at skride til en tvangsmæssig omfordeling af de danske jordressourcer.

I en vis forstand måtte udviklingen skuffe ham, når man betragter jordlovgivningens ekspansion i de nærmest følgende år. Den gik så stærkt, at selv en socialt sindet økonom som Jens Warming måtte råbe vagt i gevær, da han en halv snes år senere skrev landbrugsafsnittene til sin store Danmarksbeskrivelse.²²

I forordet hertil, dateret december 1912, præciserede han, at bogen havde været undervejs i fire år, og at landbrugsafsnittene faktisk forelå trykt 1909-10, med andre ord lige omkring det tidspunkt (april 1909), hvor lovgivningsmagten gennem en fornyelse af statshusmandsloven forlagde tyngdepunktet i jordlovgivningen fra huse med jord til det lille, selvstændige brug.²³

Hvad angik det rent historiske stof, erkendte Warming uden videre, at dér byggede han på sine forgængere Falbe-Hansen og Scharling på den ene side og Koefoed og Westergaard på den anden. Desuden fremgår det af fremstillingen, at han for den nyeste udvikling lænede sig stærkt op ad de landbrugsstatistiske tabelværker. Til gengæld tolkede han tallene på en helt ny måde, idet han forsøgte at klarlægge den økonomiske mekanisme bag talrækkerne på den ene side og de økonomisk-politiske dispositioner på den anden.

Han fandt da, at de store, men alment applauderede udgiftsområder hedeopdyrkning og oprettelse af husmandsbrug næppe svarede regning rent nationaløkonomisk betragtet, og at man derfor måtte inddrage socialpolitiske og alment politiske hensyn i drøftelsen af deres berettigelse.²⁴ Nybyggerne på heden ville i modsat fald været nødsaget til enten fortsat at friste livet som landarbejdere eller simpelthen bortvandre.

Hvorhen Jens Warming end vendte sit blik, så han nybyggere på spil. De var blevet landbrugsproducenter i

egen ret, stærkt støttet af institutioner som folkehøjskolen og andelsbevægelsen, de erstattede lærerne som formænd i sygekasser og lignende, og de gennemorganiserede landet med husmandsforeninger i hvert et sogn. *Husmændenes Selvfølelse (er) under dette steget stærkt...*, konstaterede han ikke uden en vis malice. Behovet for statshuse var større end de forhåndenværende jordressourcer, måtte han dernæst konstatere. Og værst af alt – brugene var for små. *Frygten for et Husmandsproletariat begynder atter at komme frem...*, mente han. Det bedste ville være at arbejde med større husmandsbrug end de hidtil gængse, gerne oprettet kolonivis gennem udparcellering af store landejendomme. Rent socialpolitisk kunne husmandsbruget dog forsvares, mente han, eftersom landarbejderen ved at blive husmand *beholder den med Selvstændigheden følgende personlige Udvikling og Glæde ved Arbejdet, samt den Fordel, at Børnene tidligt kan oplæres til omhyggeligt Arbejde i Bedriften...*²⁵

Jordpolitik lig økonomisk politik

Falbe-Hansen-paradigmets anvendelighed og gyldighed var ikke blevet anfægtet gennem Jens Warmings danmarksstatistiske forfatterskab. Selv for en økonom af den klassisk-liberale skole måtte det føles som en naturlig opgave for statsmagten at komme de dårligere stillede til hjælp, selv om det helst skulle ske ved en fornuftig anvendelse af de forhåndenværende produktionskræfter.

Den samme konklusion drog en landbrugsøkonom som O.H. Larsen, da han i to større værker tog arven op efter Falbe-Hansen. Uden at udtrykke det direkte tog han åbenbart husmandsbrugets opkomst og udvikling som en politisk kendsgerning, som det

ikke lønnede sig at anfægte direkte.²⁶ Som stifter og leder af det erhvervsstyrerede, men statsfinansierede organ Landøkonomisk Driftsbureau fremhævede han tit og ofte de træk, der økonomisk som socialt talte til husmandsbrugets fordel, selv om det i en landøkonomisk depressionsperiode kun kunne møde op med beskedne tal for det opnåede nettoudbytte.

Selv om økonomen, embedsmanden og forligsmanden K. Riis-Hansen i sin lærebog i samfundsøkonomi (NB! ikke nationaløkonomi) ikke nævner Falbe-Hansen eller før den sags skyld andre danske økonomer, står han på en række punkter i gæld til sin gamle lærer og gode bekendte fra virksomheden i Statistisk Bureau.²⁷ Dette afhængighedsforhold kommer endnu tydeligere frem, når man erindrer sig deres fælles medlemskab af Landbokommissionen af 1911, hvor Falbe-Hansen nok var formand, men hvor Riis-Hansen skrev det meste af betænkningen, dateret januar 1916.²⁸

I denne sammenhæng havde Falbe-Hansen og Riis-Hansen det til fælles, at de begge var parthavere i kommissionens første (og største) mindretal, der talte nok så radikalt sindede folketingsmænd som socialdemokraten Hans Rasmussen og de to radikale, godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen, Lidsø, og Niels Frederiksen, husmændenes faktiske leder. Dette mindretal foreslog jord i offentlig eje overdraget egne brugere som eje mod at forrente jordens værdi, omvurderet hvert 10. år, med en halvårlig rente på 2¹/₄% årlig, hvis niveau reguleredes med 5 års mellemrum.²⁹

Den tilsyneladende så faste enighed inden for mindretallets kreds blev dog brudt en kende ved, at Riis-Hansen ønskede at *opretholde sine oprindelig hertil fremførte Betragtninger...* I realiteten ville han gerne stramme en række centrale formuleringer, såsom ønsket om at lade en *særlig hertil ind-*

rettet *Vurderingsmyndighed* vurdere jorden og ikke de lokale vurderingsmænd. Desuden skulle den halvårlige rente fastsættes på et sikrere grundlag end gennemsnitskursen på hypoteksbankens obligationer.³⁰ Riis-Hansen ville åbenbart gerne værne de kommende jordrenteburere mod alt for voldsomme stormkast på det økonomiske område. I øvrigt arbejdede Riis-Hansen og Niels Frederiksen tæt sammen. Ofte blev udvalgsmøderne i Landbokommissionen holdt i Riis-Hansens hjem, og her fik husmandslederen et meget nyttigt indblik i en moderne socialøkonoms arbejdsmåde og metoder. Livet igennem følte han sig i gæld til Riis-Hansen.³¹

Riis-Hansen stod ikke desto mindre alene med disse synspunkter, som heller ikke blev taget til følge i den efterfølgende lovgivning.³² Men at Riis-Hansen som socialøkonom hastigt var på vej bort fra sit klassisk-liberale udgangspunkt, fremgik klart af 2. udgave af lærebogen af 1911, ikke mindst i de spørgsmål, som vedrører vurderingen af husmandsbrugets eksistensberettigelse i en rent økonomisk sammenhæng. Allerede i 1911-udgaven havde han i afsnittet om 'Produktionens Organisation i Landbruget' tilkendt de mindre landbrugsbedrifter en førerstilling inden for et så centralt produktionsområde som det intensive husdyrbrug.³³

I 1919-udgaven gik han her som på andre punkter betydeligt videre, idet han nu, givetvis i konsekvens af sit arbejde inden for Landbokommissionen af 1911, i realiteten kom til at fremstå som talsmand for en virkelig radikal jordlovgivning. Såvel samfundsøkonomisk som socialpolitisk vurderet var *en besiddende Husmandsstand* et stort aktiv, understregede han. Beklageligvis var den gældende lovgivning efter hans opfattelse langt fra vidtgående nok til at fremskaffe mere jord til oprettelse af familiebrug, og derfor er-

klærede han sig enig i de principper, der lå bag de netop fremlagte forslag til en radikaliseret jordlovgivning inklusive de meget omstridte ideer om i givet fald at fremskaffe den nødvendige jord gennem ekspropriation af større ejendomme.³⁴

Det hører også med til signalementet af K. Riis-Hansen som en socialliberal samfundsøkonom af radikal for ikke at sige socialdemokratisk observans, at han i et nyt kapitel 'Vor Samfundsordnings Principper og Kritikken deraf' ikke alene satte et stort spørgsmålstejn ved den private ejendomsrets ukrænkelighed, men også gav såvel Henry Georges jordrentefilosofi som Karl Marx' 'Lære om Samfundsudviklingen' en positiv, ja nærmest indforstået omtale.³⁵

Intet under, at han var ugleset i vide landbrugskredse, når han som docent i nationaløkonomi ved Landbohøjskolen 1911-1919 havde mulighed for at påvirke de kommende landbrugskandidater i en retning, man ud fra en agrarisk tankegang nærmest måtte opfatte som kættersk. En ærkeliberalist som Thomas Madsen-Mygdal bevarede livet igennem en dybt indgroet aversion mod Riis-Hansen, hvad enten denne optrådte som formand 1919-1921 for det i landmandskredse så forhadte reguleringsorgan 'Den overordentlige Kommisssion' eller som påstået arbejder- og regeringsvenlig formand for forligsinstitutionen 1930-1934.³⁶ Omvendt roste socialdemokraten C.V. Bramsnæs 1919-udgaven af Riis-Hansens lærebog i høje toner, selv om han godt kunne have ønsket sig fyldigere omtale af George og Marx.³⁷

P. Munch afstikker husmandslinjen

I sin let radikaliserede holdning til et liberalistisk dogme som den ukrænkelige ejendomsret ligner Riis-Hansen

sin samtidige, historikeren og politiker P. Munch. Denne kunne også sin Warming og Falbe-Hansen. Blot et flygtigt blik på litteraturlisten til afsnit IV i *Det danske Folks Historie*³⁸ viser dette, eftersom netop de to forfattere nævnes før alle andre. I en samtidig programartikel for samtidshistorien karakteriserede han Falbe-Hansens og Scharlings statistik som *et Hovedværk i dansk Historieskrivning*.³⁹ I bogen om folkets historie indvæves da også en række data fra de nævnte danmarksbeskrivelser, så meget, at hovedindtrykket ifølge en enkelt anmelder (Erik Møller) blev *statistisk Sammenstilling, ikke historisk Skildring*. Desuden rejste Erik Møller det principielle spørgsmål, om historikere burde skrive om forhold, hvori de selv havde været personligt engageret.⁴⁰

Det var imidlertid ikke P. Munchs intention blot at beskrive landbruget som et statistisk dokumenteret produktionsapparat. Nok så meget ønskede han at skildre 'Livsvilkaarene' for de mennesker, der skabte denne produktion. Hensynet til en retfærdig fordeling måtte ikke vige til fordel for en rent numerisk opregning af præstere-de resultater.

Som P. Munch opstillede landbrugets nationalregnskab, måtte 150.000 tjenestefolk, 60-70.000 husmandsfamilier og lige så mange daglejerfamilier i 1864 se i øjnene, at selv om de talte 650.000 mennesker i alt, rådede de ikke over mere end godt halvdelen af den mængde jordegods, udtrykt i tønder hartkorn, der ejedes af 17-1800 godsejere og proprietærer. De godt 65.000 gårdmandsfamilier var noget heldigere stillet, eftersom de havde 280.000 tønder hartkorn til disposition. På husmandsbrugene levede otte personer pr. tønde hartkorn mod normalt to, betonedes det. Man kan ikke fortænke en læser i straks at foretage en udregning af, hvor mange flere mennesker man kunne beskæftige på

landet, om man blot udstykkede noget mere til husmandsbrug.

Videre hedder det hos P. Munch, at overklassen på landet, især de store jordmagnater, nærmest svælgede i magt og rigdom, medens daglejerne måtte tage til takke med *smaa, tit beskedne Lejehuse*. Højest kunne de få lov til at deltage som klappere i højadelige klapjagter. I løbet af perioden lysnede det imidlertid for de små i landbosamfundet, især fordi gårdmændene tog initiativet til at få oprettet en demokratisk ledet andelsbevægelse, som gjorde det muligt for småbrugerne at få omdannet deres primærprodukter til forædlede landbrugsvarer.

Statsmagten kom de jordløse husmænd til hjælp gennem en jordlovgivning, som efterhånden skabte tusinder af familiebrug. Konjunkturerne skaffede samtidig landarbejdere og tjenestefolk en kraftig lønstigning, og *dermed fulgte en stærk Fremgang i de daglige Livsvilkaar*.⁴¹ I kampen mod Højre og godsejervældet havde bondestandens enkelte grupper stået skulder ved skulder. Sammenholdet smuldrede beklageligt nok efter Systemskiftet 1901, da sejrens frugter skulle fordeles. Gårdmændene ville ikke dele ligeligt med husmænd og landarbejdere, kan man læse mellem linjerne.⁴²

Med en passende balance mellem en nøgtern beskrivelse af produktionsforholdene og en indfølelse skildring af 'livsvilkårene' eller med andre ord fordelingspolitikken tilpassede P. Munch diskret Falbe-Hansens ledende synspunkter til et moderne forklarings-skema for danske historikere og samfundsforskere, der ville skrive om landbosamfundets og landbrugets udvikling i nyere og nyeste tid. Selv om økonomen Jørgen Pedersen ikke nævner P. Munch direkte i sin popularisering af en prisopgave om husmandslovgivningens økonomiske og sociale betydning,⁴³ kunne P. Munch have nik-

ket bekræftende til de fleste af de synspunkter, der her blev fremlagt.

Stort set fandt økonomen det lidt større husmandsbrug lønnende, men erkendte dog, at situationen ville blive radikalt forandret, om konjunkturerne afgørende gik husdyrbruget imod.⁴⁴ Som det faktisk skete under krisen i 1930'erne. Husmandslovgivningens største betydning ligger dog ifølge Jørgen Pedersen i, at husmandsbørnene tidligt får øjnene åbnet for sammenhængen mellem indsats og udbytte, medens arbejderbørn *tænker paa Kapitalens Udbytning* – og følgelig har en god undskyldning for ikke at bestille noget videre.⁴⁵

Jens Chr. Manniche placerer i sin bog om den radikale historikertradition Erik Arup og P. Munch i samme kategori. Den socialliberale, radikale ideologi, udtrykt i nøglebegreber som frihed, lighed og social retfærdighed, træder tydeligt frem i deres skrifter. De tror begge på værdien af socialt samarbejde, og de hylder en rationel menneskeopfattelse. Gennem øget oplysning og bedre greb om den offentlige mening mener P. Munch at kunne fremkalde en fredelig revolution, hvis endemål er en bedre fordeling af de sociale værdier. Da der i historien virker almengyldige udviklingslove af tilsvarende karakter, må historieskrivningen efter P. Munchs opfattelse være et af de bedste virkemidler til at fremkalde de fornødne ændringer i samfundet.⁴⁶

Hans Jensen, en afviger fra den rette linje

P. Munch var dog ikke ene om at skrive det danske folks historie eller for den sags skyld levere den endegyldige tolkning af den husmandspolitiske udvikling. I festskriftet til Kr. Erslev skrev gårdmandssønnen, mag. art. Hans Jensen om statshusmandsloven

af 1899⁴⁷ og gjorde her gældende, at de store landboreformer, forstået som en permanent dagsorden for det danske landbosamfunds udvikling, i henved 100 år rent faktisk havde ladet husmændene og landarbejderne i stikken.

Først med katedersocialismens gennembrud omkring 1871 fornyedes den reformpolitiske dagsorden gennem venstrepolitikeren Thomas Niensens krav om, at staten skulle 'lykkeliggøre' sine indbyggere, ikke mindst underklassen på landet. På denne baggrund måtte Statshusmandsloven af 1899 skuffe de ægte reformsindede, fordi dens hovedsigte så åbenlyst var at fastholde arbejdskraften på landet – til fordel for det større brug. Andelsbevægelsens betydning for det lille brug som selvstændig driftsform var slet ikke taget i betragtning, pointerede Hans Jensen. Udviklingen bekræftede med andre ord landøkonomen Gr. Begtrupps maxime fra 1802 om, at husmænd var født til at arbejde for andre.⁴⁸

Som bidragyder til *Det danske Folks Historie* bd. VI-VII havde Hans Jensen stærkt betonet kontinuiteten i den udvikling, som prægede det enevældige statsstyre op til 1848. Dette grundsynspunkt videreudviklede han i sin skildring af stænderforsamlingernes historie.⁴⁹ Over for den reformpolitiske rummelighed, som embedsmanden, kgl. kommissær A.S. Ørsted trods alt udviste, kom en bondepolitiker som Viborg-repræsentanten Ole Kirk i Hans Jensens skildring nærmest til at fremstå som en tidlig repræsentant for jysk agrarpolitisk bagstræv. På Ole Kirks socialpolitiske kreditside noterede Hans Jensen dog hans krav om, at fæstehusmændenes pligtarbejde, 'uge-dagen', skulle afskaffes.⁵⁰

Kontinuiteten som et bærende princip i såvel dansk samfundsudvikling som dansk historieskrivning fik gennem Hans Jensens jordpolitiske disputats sit mest prægnante udtryk.⁵¹

Samfundsvidenskab og humaniora har i dette værk indgået en tæt forening. Juraen har bidraget med såvel problemformulering som det sammenføjende grundtema, historien med den fornødne dokumentation.⁵²

Efter Hans Jensens opfattelse har historikerne bekvemt skubbet spørgsmålet om landboreformernes jordpolitiske betydning til side til fordel for politisk-historiske studier over den personlige frigørelse, stavnsbåndsløsningen indebar. I virkeligheden indførte frihedsvennerne C.D. Reventlow og Chr. Colbjørnsen efter Hans Jensens mening *et nyt Tvangssystem*, hvor statsmagten suverænt fastsatte stramme regler for brugen af Danmarks jord, uanset hvad den bærende samfundsteori ellers mente om den slags.

Inden for denne ramme fik jordejerne ret til frit at disponere over deres jord og deres produktionsapparat. Samtidig skabtes en helt ny kategori i landbosamfundet, huse med jord, uden at deres brugere blev indrømmet samme retsbeskyttelse som de større jordbrugere. Hans Jensen karakteriserer derfor sin undersøgelsesmodel som socialpolitisk motiveret modsat Falbe-Hansen m. fl.s økonomisk-liberale. Dermed var formet en linje, som rakte op til Hans Jensens samtid.

Denne linje trak Hans Jensen senere op i sine bidrag til et større samleværk om landbrugets moderne historie.⁵³ Her blev bondefrigørelsen 1788 set i et tilbageskuende perspektiv med 1880'erne som det store omdrejningspunkt i det danske landbrugs historie. Andelstiden var inde. *Der har rejst sig en Bølge ved Vesterhavet, og den lader sig ikke standse, men vil overskylle det ganske Land*, citeres mejeripioneren, forstander Niels Pedersen, Ladelund, for at skulle have sagt om udviklingen efter oprettelsen 1882 af det første andelsmejeri i Hjedning ved Varde.⁵⁴

Trangen til at arbejde i fællesskab

var efter Hans Jensens mening en kulturel arv fra stavnsbåndstiden.⁵⁵ Gennem andelsbevægelsen skabes symbiosen mellem det landbohistoriske udviklingsskema eller historikernes permanente dagsorden og landbrugets ejendoms- og produktionshistorie. Fortid, nutid og fremtid smelter sammen i det øjeblik, historikeren fører pennen til papiret. Og set historisk var den selvejende bondemagt en realitet. De drivende kræfter bag forløbet 1788-1888 var ifølge Hans Jensen bondestanden selv, som fik sine iboende kræfter udløst gennem bedre skolekundskaber og gennem det lykkelige møde mellem ånd og landøkonomi i N.F.S. Grundtvigs og Edward Tesdorpf's skikkelser. De to i forening *bekræftede den danske Bonde i hans Tro paa sig selv*.⁵⁶

Ordet 'bonde' er i en Hans Jensens og medforfatteren Karl Madsens sprogbrug en fælles betegnelse for alle, som dyrker den danske jord. Dermed bliver det forståeligt, at husmændene ikke gøres til genstand for særlig omtale ud over, at 'Udstykningsbevægelsen' nærmest ses som en landbrugsteknisk konsekvens af intensiveringen af landbrugets drift. Det bemærkes dog lidt syrligt, at der allerede omkring 1900 var gaaet 'Lyrik' i Udstykningen.⁵⁷ Efter forfatterens opfattelse blev 1920'erne udstykningens bedste tid med 1.000 nye brug om året, i trediveerne kun det halve. *Dansk Jordlovgivning har som Helhed bidraget til en jævnere Jordfordeling og styrket det selvstændige Smaabrugerelement i en forhen ukendt Grad*, konkluderes det.⁵⁸

Stavnsbåndsjubilæet 1938:

Er en nutids bonde
snarere husmand?

Forud for 150-årsfesten på Bellahøj for bondefrigørelsen 1788 havde landbrugsudstillingens særlige bogudvalg overdraget den unge historiker, gård-

ejersønnen, cand.mag. Fridlev Skrubbeltrang den ingenlunde lette opgave at skildre den danske bondes historie 1788-1938. Skrubbeltrang var da ved at færdiggøre en disputats om husmændenes vilkår i tiden forud for stavnsbåndets ophævelse, og hans lærer og mentor, professor, dr.phil. Albert Olsen, medlem af Landbrugsudstillingens bogudvalg, gik klart ind for Skrubbeltrangs kandidatur.

Det vides ikke, om udvalget drøftede andre muligheder, men resultatet blev, at Skrubbeltrang fik opgaven overdraget.⁵⁹ I betragtning af Hans Jensens hidtidige virksomhed på området havde det været naturligt, om hans navn også var blevet nævnt. Måske skal man se Kjeld Bjerke m.fl.s tunge foliant *Dansk Landbrug fra 1888 til 1938* som en forsinket reaktion på Landbrugsudstillingens dispositioner på det landbrugsøkonomiske og -historiske område.

Hvorom nu alting er, fik bogudvalget ved denne disposition skabt et levedygtigt grundlag for dansk landbohistorie. Med sin første bog om den danske, frigjorte bonde og sin disputats et par år senere om den sjællandske husmands trældomshistorie⁶⁰ grundlagde Fridlev Skrubbeltrang i virkeligheden den landbohistoriske historie i Danmark.

I historien om den danske bonde disponerer Fridlev Skrubbeltrang sin skildring i otte store kapitler, der ud over at tilvejebringe den fornødne periodisering skriver bondehistorien ind i en større danmarkshistorisk sammenhæng. Bonden var blevet et fuldgyldigt medlem af det danske samfund og var derfor som alle andre borgere forpligtet til at tage samfundsmæssige hensyn, når han krævede sin ret, præciseres det.

Derfor kan forfatteren med god samvittighed lade det store kapitel 'Sociale Udviklingslinjer' fungere som midterakse for hele fremstillingen. Da

lighedstanken først havde sejret, var tiden inde til at forbedre husmændenes og landarbejdernes kår, *den vigtigste sociale Udviklingslinje i de sidste 50 Aars Landbohistorie*.⁶¹

Efter Skrubbeltrangs opfattelse er det et kendetegn for den gryende husmandsbevægelse, at den næsten fra første færd optog sociale spørgsmål på sit program, såsom almindelig valgret for 25-årige, opførelse af alderdomshjem osv. De jyske husmænd ville dog gerne lære at dyrke deres jord ordentligt, før de begyndte at reformere samfundet.⁶² I afsnittet 'Bonden i Politik' viser han da, hvorledes først bønderne kæmpede sig frem til ligestilling med de bedre stillede i samfundet, hvorefter turen var kommet til husmands- og arbejderbefolkningen. Karakteristisk nok var det ikke fra bøndernes side, der blev udvist mest forståelse for de svagere stillede i landbosamfundet, pointeres det.⁶³ I et større kapitel om 'Oplysningens Veje' udtrykkes der dog forvisning om, at den stigende folkeoplysning vil styrke den historiske bevidsthed og dermed den sociale forståelse.

I sin disputats om de sjællandske husmands erhvervsforhold 1660-1800 har Skrubbeltrang kun få henvisninger til en senere tids udvikling og næsten ingen til sin egen samtid. Det pointeres dog, at den sociale og økonomiske udvikling i det 19. århundrede nærmest betød en forringelse af de vilkår, der var blevet de sjællandske husmænd til del i reformperioden. Desuden understreges det kraftigt, at henimod 10.000 jordløse husmænd fik overladt en mindre jordlod i perioden 1780-1800.⁶⁴ Dermed fik mange familjer *et bedre Rygstød i Tilværelseskampen*.⁶⁵ For husmænd til alle tider har jordspørgsmålet været ret afgørende, kan man læse mellem linjerne i Skrubbeltrangs disputats.

Her var imidlertid tale om historisk videnskab, ikke om historisk formid-

ling til en bredere kreds, sådan som tilfældet var med hans næste bog om husmændenes historie.⁶⁶ Her males den sociale udvikling i det 19. århundredes landbosamfund i mørke farver. Husmændene blev *Opgangstidens Stedbørn... Velstand og Tryghed bredte sig i Gaardmandshjemmene, mens Fattigdom og Uvished var Hundredu-sind Husmænds og Landarbejderes Lod*.⁶⁷ Digteren Johan Skjoldborg tildeles da den ære at være den person, som ved et foredrag i Studentersamfundet 1898 proklamerede den fremvoksende husmandsbevægelse som *et nyt folkeligt Gennembrud*.⁶⁸ Hånd i hånd med de radikale udbrydere fra Venstrereformpartiet og med grupperinger inden for Socialdemokratiet fik husmandsbevægelsens pionerer etableret småbruget som en selvstændig livsform, støttet til en husmandsvenlig lovgivning. Kulminationen kom med jordlovene af 1919, *den vigtigste Landboreform i Danmark i nyere Tid*.⁶⁹ Jordlovgivning af den art må dog ikke ses som en særbegunstigelse af husmændene, understreges det.⁷⁰ I realiteten er 'Udstykningssagen' ikke et afsluttet fænomen.

I et afsluttende kapitel diskuterer Skrubbeltrang de grunde, der taler for eller imod en fortsat udstykning.⁷¹ For taler den intensive driftsform samt de gode driftsresultater, husmandsbruget opnåede i 1920'erne; imod de store investeringer pr. arealenhed. Det gør husmandsbruget meget konjunkturfølsomt, præciseres det. Når Skrubbeltrang som i sin tid økonomen Jørgen Pedersen overvejende er positivt stemt over for en fortsat udstykning til større husmandsbrug, skyldes det dog snarest husmandshjemmenes stabiliserende betydning for familielivet og samfundsudviklingen. Husmændene står midt i det danske samfund og bidrager dermed afgørende til at binde det sammen til en folkelig helhed.⁷²

Skrubbeltrangs tolkning af husmandslinjen

Det lå åbenbart Fridlev Skrubbeltrang stærkt på sinde at få distanceret sig fra Hans Jensens linje i dansk landbohistorie. I sin anmeldelse af Hans Jensens disputats kritiserede Skrubbeltrang den snævre afgrænsning af emnet, der var sket.⁷³ Derved beskæftigede forfatteren sig alene med reformlovgivningens ydre motivering, ikke dens faktiske virkninger og hele berettigelse, hævdedes det. Over for resultaterne fra et stykke retshistorisk funktionalisme af denne karakter måtte en kildekritisk orienteret historiker som Skrubbeltrang sætte kilde-materialets myriader af nuanceringer og forbehold. Social retfærdighedsfølelse spillede i mange tilfælde en større rolle, end Hans Jensen havde været villig til at indrømme, konstaterede Skrubbeltrang med en vis patos.

Den direkte polemik mod Hans Jensen måtte dog vige for den indirekte, da Fridlev Skrubbeltrang skulle udforme sit store og grundlæggende bidrag til 5. og sidste bind i *Det danske Landbrugs Historie*.⁷⁴ Opgaven var oprindeligt tiltænkt landøkonomen, landbrugslærer Otto Christensen, men da han døde i december 1933, måtte den senere professor ved Landbohøjskolen Aksel Milthers gribe til pennen. Da det kneb ham at få arbejdet gjort færdigt til tiden, måtte Skrubbeltrang til sidst springe ind og føre skildringen helt op til nutiden.

Efter et par indledende kapitler om den landbrugsøkonomiske udvikling 1860-1880 analyserer Skrubbeltrang som i sin tid P. Munch landbosamfundets sociale opbygning omkring 1880.⁷⁵ Godsejerne disponerede over knap 1/6 af den danske jord, men sad de fleste steder tungt på magten, økonomisk, socialt og politisk. Gårdmændene havde 3/4 af jorden og var godt på vej til at erobre en dertil svarende

magtstilling, selv om bonden i familiens og nærsamfundets snævrere kreds ikke ligefrem havde demonstreret en liberal og human indstilling.

Nederst i pyramiden stod landbosamfundets store, tavse flertal: småbrugere, landarbejdere og tjenestefolk, en gruppe, som udviklingen nærmest havde vendt ryggen. På dem hvilede den lidet misundelsesværdige opgave at dyrke størstedelen af den danske jord – til glæde for dens ejere. Om aftenen blev de mange steder henvist til 'folkestuen' og blev her spist af med lidt folkemad, mens ejeren og hans familie dinerede for sig selv i dagligstuen.

Dermed er den sociale grundtone anslået i Skrubbeltrangs skildring, og den fastholdes i de følgende kapitler om landbrugskrisen 1877-1896 og opgangstiden 1897-1914. Omlægningen til husdyrbrug og overgangen til andelsorganiseret landbrugsindustri bliver redningen, da prisfaldet på korn og andre landbrugsvarer for alvor sætter ind. Dermed indledes den bedste tid for landbostanden siden de store landboreformer, understreges det.

Skrubbeltrang afviser dog den opfattelse, at andelsbevægelsen ideologisk betragtet kan ses som en genoplivelse af det historiske landsbyfællesskab. Andelsbevægelsen opstod i Vestjylland, der aldrig havde kendt til landsbyfællesskab, understreges det.⁷⁶ I realiteten er forskellen mellem de to former for fællesskab større end ligheden, lyder Skrubbeltrangs vurdering. Snarere vil han søge andelsbevægelsens udspring i folkehøjskolen og det grundtvigske miljø omkring denne.

Set på denne baggrund bliver det da andelsbevægelsens historiske opgave at forene de økonomiske og sociale sider af landbrugsvirksomheden til et meningsfyldt hele. Med økonomien som grundlag sker de historisk relevante ændringer af landbotilværelsens grundlag først og fremmest i det socia-

le og politiske brydningsfelt. Under omtalen af tidens landbolovgivning understreges det, at den først blev meningsfyldt, da man begyndte at angribe problemer *med større social Rækkevidde*.⁷⁷ Som det bedste eksempel herpå nævnes jordlovgivningen 1899ff. og grundlovsreformen 1915. De ellers så højt priste skatte- og toldreformer 1903-1908 er efter Skrubbeltrangs opfattelse ikke så lidt af en skuffelse, fordi de lægger uforholdsmæssigt store byrder på landbounderklassen.

Den socialpolitiske skildring står nok i centrum hos Skrubbeltrang, men glemmes må det ikke, at han indlejrer skildringen heraf i en tæt beskrivelse af den landbrugsøkonomiske og -teknologiske udvikling. Dermed bliver han den første forfatter efter Falbe-Hansen, som søger at forene den økonomiske og sociale historie, men som allerede antydnet beskrives økonomien for det meste, den analyseres ikke nærmere. Den ydre konjunkturstyring af et eksportorienteret dansk landbrug tages i frihandelstiden som en given kendsgerning.

Husmandsideologi og interessepolitik

Hvor en Hans Jensen først og fremmest koncentrerer sig om at skildre bondemagtens afgørende gennembrud 1880-1900, er Fridlev Skrubbeltrang i sin 1945-skildring mere tilbøjelig til at lægge hovedvægten på husmandsbevægelsens store gennembrud 1900-1914. Det kommer endnu tydeligere frem i jubilæumsværket i anledning af 50-årsdagen for oprettelsen af De samvirkende sjællandske Husmandsforeninger, begyndelsen til husmandsforeningernes samvirke på topplanet.⁷⁸

Værkets andet bind indledes med et fyldigt kapitel om 'Husmændenes reformbevægelse', hvor der rejses en række milepæle i kampen for at give

underklassen på landet social oprejsning efter mere end 100 års rakkerliv på overdrevet. Efter Skrubbeltrangs opfattelse markerer P. Munchs sejr i Rudkøbing-kredsen ved folketingsvalget 1909 et afgørende vendepunkt i denne strid. Omvendt lægges der ikke skjul på, at husmandsbevægelsen ofte havde svært ved at komme overens med sig selv om endemålet for denne kamp. Jyderne ville drive landbrug, sjællænderne politisere og fynboerne begge dele på én gang, kan man læse ud af skildringen. Jordpolitikken filteredes uhjælpelig sammen med det ømtålelige beskatningsproblem, som kravet om grundskyld repræsenterede. Desuden er Skrubbeltrang heller ikke afvisende over for det synspunkt, at statsstøtte til oprettelse af husmandsbrug i virkeligheden er en særbeholdning for en mindre gruppe samfundsborgere.

Det indre opgør i husmændenes kreds endte med, at den sjællandske leder, den radikale folketingsmand Niels Frederiksen, blev bevægelsens førende talsmand, om end han måtte affinde sig med, at jyderne aldrig ville acceptere ham som landsformand. Ved landsmødet februar 1913 fik Niels Frederiksen med noget besvær mandat til at videreføre den (parti)politiske linje, og det brugte han i de kommende år på Rigsdagen til at få gennemført en større jordreform.

Det skulle dog tage godt seks år at nå så langt, og som det var at vente, repræsenterede jordlovene af 1919 et kompromis mellem radikale og liberale synspunkter.⁷⁹ Her stod intet om grundskyldsbeskatning⁸⁰ eller om anvendelse af retten til ekspropriation som et middel til fremskaffelse af jord til udstykning. Taktfuldt antydes det hos Skrubbeltrang, at der rundt omkring var 'delte meninger' om reformernes betydning.⁸¹

Forfatteren gør sig som nævnt megen umage med at skildre alle de van-

skeligheder, der tårnede sig op for en radikal jordreform. Alligevel står det indtryk tilbage, at han ikke opfatter jordlovene af 1919 som en naturlig videreførelse af de store landboreformer. Sat lidt på spidsen: Niels Frederiksen holder ikke mål med C.D. Reventlow.

Fridlev Skrubbeltrang må efter min opfattelse entydigt placeres inden for den radikale historikertradition. Dybt præget som han var af P. Munchs politisk-socialt historikersyn, faldt det ham naturligt at skildre den nyere og moderne landbohistorie som en videreførelse af C. D. Reventlows og Chr. Colbjørnsens store reformværk. Liberalismens noget hårdhuede indstilling til husmændenes og landarbejdernes sociale problemer opfattes som en stor parentes i dette reformarbejde, og det må da være det humane demokratis fornemste opgave at hæve denne parentes.

På den anden side vil en redelig forsker som Fridlev Skrubbeltrang gerne gøre ret og skel til alle sider, og i løbet af 1940'erne distancerer han sig klart fra de populærhistoriske forenklinger i tidligere tiders historieskrivning, hans egne bidrag ikke undtaget. Husmandssagens noget omtumlede skæbne i det partipolitiske spil bryder den ægte reformlinje. Den rendyrkede idealisme har ikke altid gode kår i et parlamentarisk demokrati.

Lige så sikkert går der i hans forfatterskab en linje bagud til P. Munch og Falbe-Hansen, når det gælder om at skildre landmændenes daglige indsats for at klare sig i frikonkurrencen. Det har reformlovgivningen intet bud på; man må tage konjunkturerne, som de nu engang er fra højere magters side. Og økonomiens forlængelse i en ensidig interessepolitik er i hvert fald ikke et led i reformpolitikken. Problemet er så bare, at det over tid blev steds sværere at skelne husmandsforeningerne fra andre landbrugsorganisationer. Det måtte da være landbohistori-

kerens fornemste opgave at befri ideologiens rene budskab fra dagliglivets knap så lodige slagter.

Landbohistorie og Danmarkshistorie

Den forklaringsform, Fridlev Skrubbeltrang udformede for den moderne landbohistories udvikling, blev norm-sættende for nye hold af danmarkshistoriske skribenter, der i 1960'ernes begyndelse fik overdraget den opgave at skrive Politikens nye *Danmarks Historie*, redigeret af John Danstrup og Hal Koch. I bd. 1, Johannes Brøndstedts *De ældste tider indtil år 600* (1962) publicerede den senere professor, dr. phil. Svend Ellehøj en 'Oversigt over Håndbøger vedrørende hele Danmarks historie eller større dele deraf'. For landbrugets vedkommende ville Ellehøj først og fremmest pege på O. H. Larsens *Landbrugets Historie og Statistik* (1937) samt Skrubbeltrangs værker om bondens og husmandens historie.

Denne anbefaling tog forfatteren af bd. 12 Vagn Dybdahl til sig, da han i 1965 fremlagde sin skildring af *De nye Klasser 1870-1913*. Hovedtemaet er her bysamfundets socialhistorie, mens landbruget for det meste virker i periferien som et selvkørende, andelsorganiseret produktionsapparat. Med Skrubbeltrang som mønster vies dog typer som andelsbonden og husmanden en særlig omtale. Det samme gælder smørgrosserereren som den kommercielle vejviser, der slår døren op til det store verdensmarked. Husmandsforeningerne fremhæves ligeledes; herfra *udgik en mægtig, social, kulturel og økonomisk løftelse*.⁸² Landbrugs-historisk vurderet må det dog holdes forfatteren til gode, at han som redaktør af *Erhvervshistorisk Årbog* 1965 var med til at holde en moderne skildring af landbrugets økonomiske hi-

storie over dåben: Birgit Nüchel Thomsen m.fl.s *Dansk-engelsk samhandel 1661-1963*.

Næste bind i serien med titlen *Velfærdsstaten på vej 1913-1939* (1965) var skrevet af Erik Rasmussen, historiker af uddannelse, men politolog af profession. Her skildres statsmagtens gradvise magtovertagelse af det socialdemokratisk-radikale velfærdssamfund, kun alvorligt imødegået af en lige så hurtigt fremvoksende erhvervs-magt, i første række gårdmændenes organisationer, landboforeningerne. Husmændene og deres organisations-magt behandles med ulige større sympati. Jordlovene af 1919 ses som en naturlig konsekvens af husmændenes forståelige ønske om fortsat udstykning. Lensgodsernes privatisering krænkede ikke Grundloven, mente Højesteret, og dermed var statsstyrets absolutte enehærdomme en fastslået kendsgerning. Privat foretagsomhed og lønsomhed tolereres i nationens egen interesse, men heller ikke mere.

Det er følgelig det officielle omfordelings- og styringssystem, der står i centrum for Erik Rasmussens skildring, og det noteres som en positiv udklang på krisen i 1930'erne, at landbrugets organisationer nu for alvor måtte indordne sig under det statslige reguleringssystem. Før teksten får ordet, anslås bogens grundtone af et stemningsfyldt luftfotografi af Lillebæltsbroen, årgang 1935. Man kommer tættere på hinanden og bliver hinandens skæbne i Mellemløstidens Danmark. Mener Erik Rasmussen.

Besættelse og atomtid. 1939-1965 er valgt som titel på sidste bind i Politikens *Danmarks Historie*. Forfatteren er historikeren Frantz Wendt, som i 1943 forlod en lovende universitetskarriere til fordel for arbejdet for Foreningen Norden, senere Nordisk Råd. Som Erik Rasmussen er forfatteren en varm tilhænger af politisk konsensus med udtalt sympati for regeringens

bestræbelser på at værne de svage i samfundet mod de bedrestillede under tiden noget gridske fremfærd. Storlandbrugets protestbevægelse Landbrugernes Sammenslutning (L.S.) og til en vis grad landboforeningerne kritiseres da for deres bestræbelser på at mele kagen unødigt under Besættelsen.

Alligevel taler forfatteren hyppigere om 'landbruget' eller 'landmændene' subsidiært 'landbrugere' som én fælles gruppe end om bønder og husmænd med hver sin interesse. Husmændene som en særlig gruppe nævnes kun i forbindelse med kornordningen 1940,⁸³ idet dog husmandsforeningerne sammen med fagforeningerne krediteres for deres altruistiske støtte til Stauning-Munch-regeringens forsøg på at bremse inflationen i de første krigsmåneder efteråret 1939.⁸⁴ Landbrugets erhvervsmagt er én gang for alle indrullet i det statslige reguleringssystem og må derfor følge de givne signaler oppefra.

Husmandslinjen i fortid og nutid

Hvor en Vagn Dybdahl og en Erik Rasmussen nogenlunde sikkert kunne følge husmandslinjen i dens skrubbetrangske udformning, kneb det øjensynligt for Frantz Wendt at føre den op igennem Besættelsen og den efterfølgende industrialiseringsperiode. Landbrugets moderne interessepolitik talte også husmændenes sag, og dermed tabte de som gruppe en god part af den sympati, de tidligere havde nydt hos såvel radikale politikere som historikere.

Med jordloven af 16. juni 1962 afsluttedes i virkeligheden de store landboreformer, idet målsætningen for jordpolitikken nu blev angivet som færre og større landbrugsbedrifter,⁸⁵ en udvikling, som førtes til ende gen-

nem loven af 10. juni 1971. Fra nu af var det tilladt at sammenlægge bedrifter op til en grænse på 100 ha. Fra det større landbrugs side betegnedes resultat af denne jordpolitik som 'Landboreformen af 1971'. Det er en sandhed med modifikationer, fordi den kun med meget god vilje kan siges at indeholde elementer med rod i stavnsbåndsløsningen 1788.⁸⁶

Som anført i indledningen til denne artikel er det ikke hensigten her at skildre husmandslinjens omdannelse til en miljølinje og dermed en hjertesag for samfundskritiske historikere. Det er det min agt at komme tilbage til senere.

Jeg håber med det anførte at have kunnet dokumentere min opfattelse af husmandslinjens opståen og udvikling gennem de knap 100 år fra stavnsbåndsjubilæet i 1888 til 1960'ernes landbrugspolitiske opgør med fortiden. Denne linjetegning er som præciseret i indledningen ikke tænkt som et polemisk modstykke til Thorkild Kjærgaards 'gårdmandslinje', men som et forsøg på at sammenfatte de historikerholdninger, der efter mit skøn mest har gjort sig gældende inden for landbo- og landbrugshistorien.

Falbe-Hansen udformede som den første denne forklaringsform med lige dele økonomi og politik, P. Munch omdannede den til en samlende overskrift for det reformarbejde, han og hans politikergeneration så det som deres opgave at videreføre og dertil iklæde en historisk gyldig forklaringsform, og Fridlev Skrubbetrang omformede den til et praktisk arbejdsprogram for historikere, som ville beskæftige sig med landbosamfundets udvikling i moderne tid.

Undervejs fandtes historikere og samfundsforskere, som afveg fra denne linje. Hans Jensen så snarere en iboende kontinuitet i udviklingen, forankret i den danske bondegård, end en fortsat reformpolitik med radikalt-so-

cialdemokratisk stempel. Landøkonomernes egen historieskrivning havde også som påvist synlige vanskeligheder ved at opretholde tanken om husmandsbrugets driftsøkonomiske ligeberettigelse. Forklaringsformen blev i stedet den samfundspolitiske tolkning, at husmandsbrugets opkomst og videreførelse var til gavn for samfundets indre, folkelige sammenhold. Da tyngdepunktet i samfundsudviklingen fra 1940'erne gradvis blev forlagt fra landbruget til byerhvervene, mistede husmandslinjen sin appel til såvel politikere som historikere.

De store Landboreformer var endegyldigt blevet historie.

Litteraturliste

- Kjeld Bjerke m. fl.: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939.
- C. V. Bramsnæs: Anm. af K. Riis-Hansen: Samfundsøkonomien i Grundtræk, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 57, 1919.
- Vagn Dybdahl: De nye klasser 1870-1913. *Politikens Danmarkshistorie* 12, 1965.
- Svend Ellehøj: Oversigt over håndbøger vedørende hele Danmarks historie eller større dele deraf. *Politikens Danmarkshistorie*, red. John Danstrup og Hal Koch, bd. 1, 1962.
- V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik* II, 1887.
- V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* I-II, 1888-1889.
- Marius Gad: *Udtag af Danmarks Statistik*, 2. udgave 1867.
- K. Hansen, red.: *Det danske Landbrugs Historie* V, 1945.
- Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848* I-II, 1931/34.
- Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919* I-II, 1936 og 1945.
- N.P. Jensen: *Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20de Aarhundrede* I-II, 1902
- Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 27, 1979.
- Michael Koefoed og Harald Westergaard: *Grundrids af Danmarks Statistik*, 1898.
- Fr. Krarup: Litteraturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888. *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 6, 1888.
- Fr. Vinding Kruse: *Ejendomsretten* I, 1929.
- O.H. Larsen: *Landbrugets Historie og Statistik*, 3. udgave 1937.
- Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, 1981.
- Emil Meyer: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 8, 1890.
- P. Munch: Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914. *Det danske Folks Historie*, red. Aage Friis, Axel Lindvald og M. Mackeprang VII, 1926-27.
- P. Munch: Studiet af de sidste Aartiers Historie, *Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr. 1927 fra danske Historikere*, 1927.
- P. Munch: *Erindringer*, red. af Povl Bagge m. fl., bd. IV, 1918-24, 1963.
- Erik Møller: Anm. af Det danske Folks Historie VII, *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 5, 1926-1927.
- Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, 1979.
- Erik Helmer Pedersen: Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938, *Bol og By* 1988:1.
- Erik Helmer Pedersen: Det danske landbrugs historie 1914-1988, *Det danske landbrugs historie*, red. Claus Bjørn m. fl., IV, 1989.
- Erik Helmer Pedersen: Landbosamfundet og Danmarkshistorien, *Landboforeninger i 200 år*, red. Erik Helmer Pedersen og Mette Ehlers, 4, 1993.
- Erik Helmer Pedersen: Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborgpolitikken, *Bol og By* 1994:2.
- Jørgen Pedersen: *Husmandsbruget. En Vurdering af den danske Husmandslovgivnings økonomiske og sociale Betydning*, 1928.
- Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej 1913-1939, *Politikens Danmarkshistorie* 13, 1965.
- K. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien i Grundtræk*, 1911, 2. udgave 1919.
- Rud. Schou, red.: *Om Landbruget i Danmark*, 1900.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1938*, 1940.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, Vi og vor Fortid 9, 1942.
- Fridlev Skrubbeltrang: Anm. af Hans Jensen: Dansk Jordpolitik I, *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 4, 1937-38.
- Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand* I-II, 1952/54.
- Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.
- Frantz Wendt: Besættelse og atomtid 1939-1965, *Politikens Danmarkshistorie* 14, 1966.

Noter

1. Erik Helmer Pedersen: Landboforeningerne i historien, *Fortid og Nutid* 1995, s. 65-66; Thorkild Kjærgaard: Gårdmandslinien i dansk historieskrivning, *Fortid og Nutid* 28, 1979, s. 178-191.
2. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik* II, 1887 (med et fyldigt bidrag af landøkonomen Erhard Frederiksen, s. 302-413).
3. V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne set fra Nationaløkonomiens Standpunkt* I, 1888 og II, 1889.
4. *Danmarks Statistik* II (se note 2) s. 102; jfr. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen* I (se note 3) s. 1ff.
5. *Danmarks Statistik* II (se note 2), s. 110.
6. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen* II (se note 3) s. 139ff.
7. Sst., s. 144f.
8. Sst., s. 147.
9. Sst., s. 149ff.
10. Fr. Krarup: Litteraturen i Anledning af Stavnsbaandsfesten 1888, *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 6, 1888, s. 359ff., især s. 374f.; Emil Meyers anm. af Stavnsbaands-Løsningen II findes i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* ny rk. 8., 1890, s. 73ff.
11. *Danmarks Statistik* II (se note 2), s. 152ff.
12. Sst., s. 177.
13. Sst., s. 210ff.
14. Michael Koefoed og Harald Westergaard: *Grundrids af Danmarks Statistik*, 1898.
15. Marius Gad: *Udtog af Danmarks Statistik*, 2. udgave 1867.
16. Kofoed og Westergaard: *Grundrids* (se note 14), s. 85f.
17. Sst., s. 93.
18. N.P. Jensen: *Dansk Landbrug ved Overgangen til det 20de Aarhundrede* I-II, 1902.
19. Sst., s. 174.
20. Rud. Schou, red.: *Om Landbruget i Danmark*, 1900.
21. Sst., s. 80ff.
22. Jens Warming: *Haandbog i Danmarks Statistik*, 1913.
23. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919* II, 1945, s. 406ff.
24. Warming: *Haandbog* (se note 22) s. 127f. og 194ff.
25. Sst., s. 198f.
26. O.H. Larsen: *Landbrugets Historie og Statistik*, 3. udgave 1937, især kap. V, s. 226ff.
27. K. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien i Grundtræk*, 1911.
28. *Betænkning afgivet af den ved Lov Nr. 51 af 14. Marts 1911 nedsatte Landbokommission, II: Formen for Brug af Jord i offentlig Eje*, 1916. Her citeret efter bilag til lovfor-
- slaget af 11. januar 1917. *Rigsdagstidende* 1917, Tillæg A, sp. 4430ff.
29. Sst., sp. 4435ff.
30. Sst., sp. 4442ff.
31. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne* II, 1954, s. 26.
32. Om denne, se sst. s. 76ff. resp. 120ff.
33. Riis-Hansen: *Samfundsøkonomien* (se note 27), s. 107ff.
34. Sst., 2. udgave 1919, s. 150ff.
35. Sst., s. 295ff., specielt s. 300 og 305f.
36. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33*, 1979, s. 122 resp. 185ff. Samme: *Landbrugskrisen, L.S. og Christiansborg-politikken, Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1994:2, note 31, s. 44.
37. Anm. i *Nationaløkonomisk Tidsskrift* 57, 1919, s. 591ff.
38. P. Munch: Det danske Folks Livsvilkaar 1864-1914, *Det danske Folks Historie*, red. Aage Friis, Axel Linvald og M. Mackeprang, VII, 1926-27, s. 327ff.
39. P. Munch: Studiet af de sidste Aartiers Historie, *Festskrift til Kristian Erslev den 28 Decbr. 1927 fra danske Historikere*, 1927, s. 65ff.
40. Anm. i *Historisk Tidsskrift* 9. rk. 5, 1926-27, s. 308ff.
41. Sst., s. 389f.
42. Sst., s. 372.
43. Jørgen Pedersen: *Husmandsbruget. En Vurdering af den danske Husmands-Lovgivnings økonomiske og sociale Betydning*, 1928.
44. Sst., s. 191.
45. Sst., s. 201.
46. Jens Chr. Manniche: *Den radikale historikertradition*, 1981, s. 373ff.
47. Hans Jensen: Statshusmandsloven af 1899, *Festskrift til Kr. Erslev* (se note 39) s. 631ff.
48. Sst., s. 652.
49. Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848* I-II, 1931/34.
50. Sst. bd. II, s. 133ff. resp. s. 500ff. En agitator som Rasmus Sørensen fandt til sin skuffelse Ole Kirk en skarp, noget mistænkelig hul og stenkold Person.
51. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*, I, 1936.
52. Fr. Vinding Kruse: *Ejendomsretten* I, 1929.
53. Kjeld Bjerke m. fl.: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939, s. 16ff.
54. Sst., s. 98.
55. Sst., s. 104f.
56. Sst., s. 46.
57. Sst., s. 143ff.
58. Sst., s. 547ff.
59. Erik Helmer Pedersen: *Landbrugsudstillingen på Bellahøj 1938*, *Bol og By* 1988:1, s. 146ff.

60. Fridlev Skrubbeltang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold 1660-1938*, 1940.
61. Sst., s. 148.
62. Sst., s. 150f.
63. Sst., s. 188.
64. Sst., s. 373ff.
65. Sst., s. 362.
66. Fridlev Skrubbeltang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, Vi og vor Fortid 9, 1942.
67. Sst., s. 72.
68. Sst. s. 91.
69. Sst., s. 114f.
70. Sst., s. 134.
71. Sst., s. 142ff.
72. Sst., s. 146ff.
73. *Historisk Tidsskrift* 10. rk. 4., s. 131ff.
74. K. Hansen, udg.: *Det danske landbrugs Historie V. Danske Landboforholds Historie*, 1945, s. 300ff.
75. Sst., s. 336ff.
76. Sst., s. 429ff.
77. Sst., s. 452ff.
78. Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand I-II*, 1952/1954.
79. Sst. II, s. 120ff.
80. P. Munch gør i sine erindringer opmærksom på, at indførelse af jordskyld i virkeligheden ville koste husmændene dyrt, fordi de gældende fradragsregler gav dem 'en betydelig Fordel' P. Munch: *Erindringer*, red. Povl Bagge m.fl., IV, 1918-24, 1963, s. 150ff.
81. Skrubbeltang: *Den danske husmand II* (se note 78), s. 132.
82. Vagn Dybdahl: Den nye klasser. *Politikens Danmarks Historie* 12, 1965, s. 114.
83. Frantz Wendt: Besættelse og atomtid 1939-1965. *Politikens Danmarks Historie* 14, 1966, s. 234.
84. Sst., s. 18f.
85. Erik Helmer Pedersen: *Det danske landbrugs historie 1914-1988*, 1989, s. 256ff.; samme: *Landbosamfundet og Danmarkshistorien*, 1993, s. 343ff.
86. Helmer Pedersen: *Landbosamfundet* (se note 85), s. 361ff.